

Мар'яна Нікітенко

ДАТА ПОСТРИГУ ПРП. ФЕОДОСІЯ ПЕЧЕРСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ІДЕЇ ЙОГО ОБОЖЕННЯ: ГЕРМЕНЕВТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЯ СВЯТОГО

У статті робиться спроба усвідомити ідейний зміст дати постригу прп. Феодосія, уведеній до його Життя, яке знаходиться у складі Другої Касіянівської редакції Києво-Печерського патерика 1462 р. Робиться висновок про вплив на Життя прп. Феодосія традиції ісихазму, в контексті якої і дається пояснення цій даті.

Ключові слова: прп. Феодосій, Києво-Печерський патерик, Життя прп. Феодосія, Друга Касіянівська редакція, ісихазм, обоження, Небесний Єрусалим, прп. Никита Стифат.

У пропонованому дослідженні мова піде про дату постригу прп. Феодосія, що фігурує у його Житті, яке знаходиться у складі Києво-Печерського патерика. Життя прп. Феодосія — ченця, а згодом ігумена Києво-Печерського монастиря, було написано прп. Нестором Літописцем у 80-х рр. XI ст. У Києво-Печерський патерик воно було інкорпороване не пізніше початку XV ст. [2, с. 12]. У найдавнішій відомій редакції Життя прп. Феодосія XII ст., що увійшло до Успенського збірника (XII—XIII ст.), дата постригу святого не вказується. Вона з'являється у тексті Першої та Другої Касіянівських редакцій Києво-Печерського патерика 1460 р. та 1462 рр. Роком постригу святого тут називається 6540 р. (1032 р.), коли київський стіл посідав князь Ярослав Володимирович [2, с. 29].

Як прийнято вважати, дата постригу прп. Феодосія — 1032 р. — не відображає історичних реалій. Згідно з відомим дослідником давньоруських літописів О. Шахматовим, вона походить із втраченого ще в давньоруські часи Життя прп. Антонія Печерського. Це джерело, яке мало неабиякий вплив на давньоруське літописання, відносило початок Києво-Печерського монастиря не до середини, а до 30-х рр. XI ст. Причому, на думку О. Шахматова, дата 1032 р. пов'язувалася не з постригом прп. Феодосія, а з поставленням першого, невідомого за своїм ім'ям, ігумена Києво-Печерського монастиря [10, с. 197–198]. Як вважав О. Шахматов, джерелом для всіх вставок та доповнень, зроблених Касіяном у своїх редакціях Києво-Печерського патерика був невідомий нині Печерський літопис XII ст. Саме тут Касіян і знайшов вказівку на рік постригу прп. Феодосія [1, с. 94].

Свого часу відомий дослідник Києво-Печерського патерика Д. Абрамович вважав появу дати 1032 р. у Житті прп. Феодосія наслідком творчості того ж таки Касіяна. На думку Д. Абрамовича, цей давньоруський книжник відштовхувався від інформації «Слова про створення Великої Печерської церкви» та «Сказання, чому називається Печерським монастир», які увійли до Києво-Печерського патерика. Саме з цих творів, як вважав учений, випливає дата смерті прп. Антонія — 1073 р. Д. Абрамович, зокрема, зазначав: «Прп. Антоний Печерский, как можно видеть из Слова о создании церкви, скончался за год до смерти прп. Феодосия, т.е. в 1073 г., проживши в пещере безвыходно 40 лет: если так, то переселение в пещеру должно было произойти в 1033 г., по смыслу Жития и Сказания, прп. Феодосий в это время был уже с пр. Антонием, — следовательно, он пришел к нему и постригся никак не позже 1032 года» [1, с. 74].

На думку сучасної дослідниці Києво-Печерського патерика І. Жиленко, подібні обчислення, що в результаті дали дату постригу прп. Феодосія — 1032 р., були зроблені не Касіяном, а значно раніше — укладачем літописного зводу XIII ст., який спирався на інформацію Життя прп. Антонія [4, с. 229].

Натомість, версія про «просте обчислення», в результаті якого з'явилася дата постригу прп. Феодосія — 1032 р., є вельми хиткою. Насамперед, зауважимо на тому, що у Житті прп. Феодосія з печерним затвором прп. Антонія, який закінчився смертю старця у 1073 р., пов'язується не постриг прп. Феодосія, а його поставлення на пресвітерство. Так, у Житті одразу після глави 14: «**О поставленні святого на пресвітерство**» йде глава 15: «**О отлученні великаго Антоніа**» [2, с. 36]. Згідно з Житієм, між постригом прп. Феодосія та його поставленням на пресвітерство минув чималий час [2, с. 29–36]. Тож, 1073 р. аж ніяк не міг слугувати висхідним пунктом обчислень щодо дати постригу святого.

До того ж, впадає у вічі, що в результаті запропонованих обчислень дослідники вказують дату 1032 р. як дуже «приблизну», адже якщо відняти від дати смерті прп. Антонія 40 років його перебування у печері, то отримаємо не 1032 р., а 1033 р. І тут виникає питання: чому від 1033 р. Касіян мав відняти саме один рік, а не більший проміжок часу? Адже, якщо прп. Феодосій не міг прийняти постриг пізніше цього року, то, у будь-якому випадку, він міг зробити це і раніше. Тож, на дане питання відповіді ми не знаходимо.

Дуже важливим є відзначити, що подібний варіант «підрахунків» є абсолютно штучною побудовою для середньовічного книжника, який не міг дозволити собі змістовно порожніх «випадковостей» у своєму тексті. У даному випадку маємо справу із суто позитивістськими підходами до інформації середньовічного агіографічного джерела, нехтуванням його головним — троповим змістом. Тож, уперше в історії дослідження розглядуваного питання спробуємо врахувати символічний контекст Житія.

Як ми показали у попередніх дослідженнях, у Житті прп. Феодосія знайшла своє втілення ісихастська парадигма обоження людини [6; 5, с. 300–312]. Так, описана у творі молитва прп. Феодосія, під час якої йому було дано Одкровення про Велику Печерську церкву, відбувається у світлі «пречудному» посеред темряви. Ця молитва святого зі

здійнятими руками означає входження великого воїна Христового та Нового Мойсея — прп. Феодосія у морок Божественного світла, або у морок Богослов'я. У цьому стані світлоносної молитви прп. Феодосій ототожнюється не лише з пророком Мойсеєм, а й зі свв. Апостолами, які перебувають на Святій Горі Фавор під час Преображення Спасителя. Обоження прп. Феодосія відбувається через його розп'яття світові, що співвідноситься зі сходженням ним на вершину Лествиці духовного вдосконалення. Її остання — тридцята сходинка асоціюється з «мірою віку Христового», себто із цілковитим уподібненням прп. Феодосія Христу. Описана у Житті молитва прп. Феодосія стає дією його абсолютного єднання з Богом-Трійцею, вона є явленням Божественного фаворського світла посеред темряви, у якому і відбувається Одкровення святому щодо Великої Печерської церкви [5, с. 311–312].

Окрім розглядуваного пасажу Життя, в якому йдеться про Одкровення прп. Феодосію щодо Великої Печерської церкви, тема осяяня святого Божественним світлом присутня і в іншому місці твору. Зокрема, у його 20-му розділі, який має назву: «**О прославленіи святого и о сіаніи вожіа свѣта**» йдеться про диво, яке споглядав ігумен монастиря св. Архангела Михаїла — Софроній. Коли однієї темної ночі він йшов у свій монастир, то побачив світло над монастирем прп. Феодосія. Тоді Софроній мовив: «**о, колико благостыня твоя, Господи, яко показалъ еси таковъ свѣтильникъ въ мѣстѣ семъ святѣмъ, преподобнаго сего мужа, иже, тако свѣтятся, просвѣщаетъ монастырь свой!**» [2, с. 42]. Знаменно, що явище Божественного світла над монастирем сприймається як свічення самого прп. Феодосія. Ця розповідь описує вершину досконалості ченця-подвижника, котрий спочатку стає священником (розділ 14 Життя) [2, с. 36], потім — ігуменом (розділ 16) [2, с. 38], і, нарешті, у 1062 р. розбудовує Печерський монастир, в якому зводить Богородичну церкву (розділ 17) [2, с. 38-39]. Як бачимо, у Житті прп. Феодосія теми священства, ігуменства та ктиторства засновника Києво-Печер-

ського монастиря синтезуються з ісихастською парадигмою його обоження, себто входженням святого у Божественне світло.

Тож, у Житті прп. Феодосія його постриг (так само, як священство та ігуменство) пов'язується не з затвором прп. Антонія, а з досягненням прп. Феодосієм святості — обоження, яке співставляється з конкретною дією — розбудовою монастиря та його головного Богородичного храму у 1062 р. Між початком на шляху до обоження, себто між постригом прп. Феодосія у 1032 р. та досягненням ним вершини духовного вдосконалення у 1062 р. проходить саме 30 років (1062-1032=30).

У світлі такого бачення три інкорпоровані у Житіє прп. Феодосія дати (їх, до речі, тут міститься всього три) — 1032 р. — рік постригу святого, 1062 р. — рік розбудови ним монастиря та 1074 р. — рік смерті прп. Феодосія, вишиковуються у певний семантичний ряд. Якщо між постригом прп. Феодосія та поставленням його на ігуменство минає 30 років, то між цією останньою подією та смертю святого проходить 12 років (1074-1062=12).

Як ми вже неодноразово говорили раніше, в контексті традиції ісихазму 30 років знаменують досягнення прп. Феодосієм «віку Христового», себто святості-обоження. Вочевидь, подібні думки висловлені і крізь призму символіки числа «12», що означає завершення земного життя святого, перехід його душі у Небесний Єрусалим.

Власне, раніше ми вже звертали увагу на глибокий символічний зв'язок між сакральними числами «30» та «12», що містяться у Києво-Печерському патерику. Цей зв'язок наявний у патериковому «Слові» про створення Великої Печерської церкви. Розбудова головного храму Печерської обителі осягається тут в контексті ідеї виповнення Церкви: довжина та висота храму, які означають домобудівництво Церкви — її входження в Небесний Єрусалим, дорівнюють 30 поясам Шимона. Довжина цього поясу — 4 фути пов'язана з символікою числа «4», що є «ключем» для розшифровки патерикового

«Слова» [7, с. 12–24]. 30 поясів варяга Шимона, покладених у довжину та висоту Успенського собору, складають 120 футів, або сакральне число «12». Отже, ідея виповнення Церкви висловлена у Патерику не лише через число «30», а й завдяки числу «12» ($30 \times 4 = 120$, або 12), яке набуває особливого есхатологічного звучання [8, с. 113–114].

У православній традиції тема виповнення Церкви тісно переплітається із ісихастською парадигмою обоження людини [3, с. 356, 360]. Значить, числа «30» та «12», якими у Житті прп. Феодосія знаменуються дві вершини його духовного сходження, співвідносяться з процесом розбудови святим Печерського монастиря та його головних Богородичних храмів. Водночас, ці числа можуть бути усвідомлені в контексті есхатологічного вчення Церкви про її виповнення в Раю.

Плідним для нашого дослідження виявилось звернення до творчості великого ісихаста, сучасника постання Києво-Печерської обителі, ченця Студійського Константинопольського монастиря — прп. Никити Стифата (1005–1090 рр.). У своєму знаменитому богословському трактаті «Про Рай» цей святий говорить про дві віхи на шляху духовного вдосконалення людини. Так, прп. Никита розрізняє двоє врат, одні з яких ведуть у Царство Небесне, а другі — у Царство Боже. Перші врата, згідно з прп. Никитою — це «божественне смирення» і розташовані вони на заході. Другі врата розташовані на сході — це «досконала любов», яка «тих, хто виходить ними, виводить в уділі Царства Божого». Згідно з прп. Никитою Стифатом, за першими вратами знаходиться Царство Небесне, «запашний рай Церкви Його». У контексті вчення прп. Никити, тут можна знайти простір для «практичної філософії», яка означає аскетичну практику «умного чернечого ділання», себто Ісусової молитви [9, гл. 30, 31]. На цій «рівнині практичної філософії», у просторі Рая Царства Небесного насаджено два дерева: Древо Життя та Древо Пізнання. Древо Життя дає плоди містичного богослов'я, а Древо Пізнання дає плоди споглядання [9, гл. 33].

Говорячи про двоє врат Раю, якими є смирення та любов, прп. Никита підсумовує: «без них (смирення та любові) неможливо ані увійти до раю, ані до Царства Божого вийти, хоча існує велика кількість доріг, що виводять до Царства Небесного. Адже будь-яка благочестива дорога веде того, хто нею йде у ворота смирення на заході і таким чином через них вводить у рай» (вид. нами. — Авт.) [9, гл. 31]. Згідно з прп. Никитою, вратами Царства Небесного є Сам Христос, а привратником — Дух Святий [9, гл. 51].

У руслі такого бачення, можемо висловити припущення, що описане у Житті прп. Феодосія досягнення ним першої вершини, ознаменованої числом «30», містить алюзію на входження у «перші врата» — врата Царства Небесного, які знаходяться на заході. Цей шлях прп. Феодосія розуміється в контексті вчення про обоження (τέωσις) та уподібнюється шляху Христа. Згідно з традицією Церкви, що набула глибокого містичного тлумачення в ісихазмі, Христос приходить зі сходу і йде на захід — як рухається Сонце. Недарма великі ісихасти — прпп. Симеон Новий Богослов та Никита Стифат називають Христа Сонцем Правди, рух людини услід за Яким преображує її божественним світлом.

Симптоматично, що на початку Життя прп. Феодосія святий уподібнюється Сонцю Праведному — Христу, Який приходить зі сходу. Так, описуючи прихід прп. Феодосія у Київ з Курська, що знаходиться на схід від столиці Русі, прп. Нестор зазначає: «Яко же естъ лѣпо, от вѣстока деньница изыде, събираючи окрест себе и ныи многы звѣзды, ожидающе солнца праведнаго, Христа Бога...» [2, с. 23]. Цікаво, що прп. Феодосій називається тут «денницею». За слов'янськими віруваннями, денниця — це ранішня зоря, що запалює сонячний світильник; мати, дочка чи сестра сонця. Разом з іншими зорями — божественними дівами денниця прислуговує сонцю. Денниця передвіщує схід сонця, веде сонце на небо та тане в його променях. Симптоматично, що у традиції ісихазму образ

Божественного світла іноді асоціюється саме з ранковою зорею. Так, прп. Симеон Новий Богослов, говорячи про різні стадії бачення світла, в одному зі своїх гімнів пише: «Ти буваєш видимий здалеку, як зоря, що сходить, потроху розширюєшся... та бачишся, як сонце...» (*Вид. нами. — Авт.*) [3, с. 328]. Тож, у Житті прп. Феодосія образ танення-розчинення ранішньої зорі-денниці у сонці, вочевидь походить від ісихастського вчення про абсолютне поєднання людини з Богом — себто її обоженням (τέωσις). Цей образ, поданий на початку Життя, означає поступове просвітлення прп. Феодосія Божественним світлом.

В контексті вчення прп. Никити Стифата, досягнення прп. Феодосієм другої вершини, ознаменованої у його Житті числом «12», скоріш за все усвідомлюється як входження святого у «другі врата» — врата Царства Божого, що знаходяться на сході. І якщо на початку Життя говориться, що прп. Феодосій провістив сходження Сонця, то наприкінці твору йдеться, що святий спочив у той момент, коли «Сонце засяло», себто коли воно зійшло. Тоді ж князь Святослав побачив вогняний стовп від землі до неба над Печерським монастирем [2, с. 74]. Важливо, що у давнину місце сходу Сонця означало водночас і географічний схід, наприклад, вівтарі християнських храмів орієнтувалися на схід саме по Сонцю. Тож, як думаємо, у Житті натякується, що в момент смерті святого його душа, яка абсолютно поєдналася з Сонцем Правди — Христом, опинилася там, де і справжнє Сонце — на сході, себто у вратах Царства Божого. У цю мить природне явище — світанок — співпало зі світлоносним духовним явищем — появою вогняного стовпа.

Підсумовуючи вищесказане, висловимо припущення, що дати, які містяться у Житті прп. Феодосія, мають не лише суто практичне, утилітарне значення, але й глибокий символічний зміст, розкриття якого є можливим в контексті вчення ісихазму. Дата постригу прп. Феодосія — 1032 р. не є результатом «простих обчислень» середньовічних книжників, вона є плід

творчого осмислення ними Життя великого святого. Скоріше за все, ця дата з'явилася в джерелах у часи формування найдавнішого ядра Києво-Печерського патерика — у XIII ст. Адже, як ми побачили, деякі ідеї патерикового «Слова» про створення Великої Печерської церкви та Життя прп. Феодосія є уповні співзвучними. З іншого боку, слід враховувати той факт, що інок Касіян здійснював свою працю в період найбільшого розповсюдження ісихастських ідей у східно-християнському світі. Тож, він уповні міг усвідомлювати головні інтенції автора Життя, тому, так упевнено вніс цю дату до двох своїх редакцій Києво-Печерського патерика.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамович Д.И.* Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. Издание Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук. — СПб., 1902.
2. *Абрамович Д.И.* Києво-Печерський патерик. — К., 1991.
3. *Архиепископ Волоколамский Иларион (Алфеев).* Преподобный Симеон Новый Богослов и православное предание. — СПб., 2010.
4. *Жиленко І.В.* Патерик Києво-Печерський. — К., 1998.
5. *Нікітенко М.М.* Вплив традиції ісихазму на Життя прп. Феодосія Печерського, що знаходиться у складі Києво-Печерського патерика // Із Києва по всій Русі: збірник матеріалів наукової богословсько-історичної конференції, присвяченої 1025-літтю Хрещення Київської Руси-України. — К., 2013.
6. *Нікітенко М.М.* Образ прп. Феодосія в контексті сотеріологічної парадигми Києво-Печерського патерика [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://forum.kplavra.kiev.ua/viewtopic.php?f=8&t=269>.

7. Нікітенко М.М. Символіка числа «4» у священних вимірах Великої Печерської церкви // Київська старовина. — № 5 (401). — Вересень-жовтень. — К., 2011.
8. Нікітенко М.М. Семантика архітектурно-художнього образу Великої Печерської церкви // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. — Вип. 20. — К., 2008. — С. 101–119.
9. *Преподобный Никита Стифат*, Трактат о Рае. [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.hesychasm.ru/library/nikita/disq_paradise.htm. — Глава 30, 31.
10. Шахматов А.А. Разыскания о русских летописях. — М., 2001. — С. 197–198.

Nikitenko M.M. The date of vows of Ven. Theodosius in context of his thesis: hermeneutic research of his Life.

This article is the author's attempt to understand the conceptual meaning of the date of vows of Ven. Theodosius in his Life. The Life of Ven. Theodosius is included in the second Kasiyan edition of Kyiv-Pechersk paterikon (1462). The author concludes about the influence of hesychasm tradition on the Life of Theodosius and explains the date of vows in this context.

Key words: Ven. Theodosius, Kyiv-Pechersk paterikon, Life of Ven. Theodosius, second Kasiyan edition of Kyiv-Pechersk paterikon, hesychasm, thesis, Heavenly Jerusalem, Ven. Nykyta Styfat.